

УДК 316:422

Сутність, критерії та наукові підходи до трактування категоріального апарату теорії інновацій в АПК

Думанська І.Ю.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних економічних відносин
Хмельницького національного університету

Стаття присвячена актуальним питанням трактування категоріального апарату теорії інновацій в АПК. Проведено критичний аналіз дефініції з огляду на доповнену автором систематизацію ознак інновацій такими критеріями, як система, перетворення наявного стану, інструмент. Здійснено узагальнення класифікацій інновацій за різними класифікаційними ознаками та проведено розмежування понять «інновації» та «інноваційний процес». Встановлено відсутність спеціальних законів, які б визначили механізми стимулювання інноваційного процесу в АПК з огляду на врахування специфіки галузі.

Ключові слова: інновації, новації, нововведення, інноваційний процес, інноваційний розвиток, інноваційна діяльність, агропромисловий комплекс.

Думанская И.Ю. СУЩНОСТЬ, КРИТЕРИИ И НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ТРАКТОВКЕ КАТЕГОРИАЛЬНОГО АППАРАТА ТЕОРИИ ИННОВАЦИЙ В АПК

Статья посвящена актуальным вопросам трактовки категориального аппарата теории инноваций в АПК. Проведен критический анализ дефиниции с учетом дополненной автором систематизации признаков инноваций такими критериями, как система, преобразование существующего состояния, инструмент. Осуществлено обобщение классификаций инноваций по различным классификационным признакам и проведено разграничение понятий «инновации» и «инновационный процесс». Установлено отсутствие специальных законов, которые бы определили механизмы стимулирования инновационного процесса в АПК в связи с учетом специфики отрасли.

Ключевые слова: инновации, новшества, нововведения, инновационный процесс, инновационное развитие, инновационная деятельность, агропромышленный комплекс.

Dumanska I.Y. ESSENCE, CRITERIA AND SCIENTIFIC APPROACHES TO THE TREATMENT OF THE CATEGORICAL APPARATUS OF THE THEORY OF INNOVATIONS IN THE AIC

The article is devoted to the actual questions concerning the treatment of categorical apparatus of the theory of innovations in the agro industrial complex. A critical analysis of the definition has been made in view of the author's systematization of signs of innovation by criteria: a system, transformation of the existing state, instrument. The generalization of innovations' classifications according to various classification features is carried out and the distinction between the concepts of «innovation» and «innovation process» is made. There was a lack of special laws that would determine the mechanisms for stimulating the innovation process in the agro industrial complex, taking into account the specifics of the industry.

Keywords: innovations, innovations, innovation, innovation process, innovation development, innovative activity, agro industrial complex.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний стан фінансування наукових досліджень характеризується наявністю суттєвих перешкод на шляху становлення та розвитку інноваційного процесу в агропромисловому комплексі України. Відсутність механізму фінансового забезпечення інновацій насамперед через невідповідність чіткої законодавчої бази, високий ступінь ризику їх впровадження, недоліки в інституційному забезпеченні стримують розвиток аграрного сектору на новітніх засадах.

Водночас сьогодні існує значна кількість проблем теоретичного та прикладного характеру, які стосуються інноваційного процесу в агропромисловому комплексі України. Серед них слід назвати недосконалість, недостатню розробку, а подекуди й відсутність термінологічного апарату в сфері інновацій та інноваційної діяльності, що розкривали б специфіку галузі та враховували б її потреби у розвитку.

Такі поняття, як «інновація», «інноваційна діяльність», «інноваційний розвиток» та «інноваційний процес», не є адаптованими до категоріального апарату агропромислового

комплексу, навіть в загальній теорії інновацій вони досить часто дублюють один одного, гальмуючи розвиток вітчизняної наукової думки, та викликають неоднозначні трактування в сучасних доступних тезаурусах економічних термінів.

При цьому актуалізується потреба формування категоріального апарату теорії інновацій з урахуванням специфіки АПК для відпрацювання максимально ефективних підходів до розробки та реалізації механізму фінансового забезпечення інноваційного процесу та його інфузії у вітчизняне законодавство та господарську практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування наукових підходів до трактування категоріального апарату теорії інновацій здійснено такими класиками економічної думки, як Й. Шумпетер, Б. Санто, Б. Твісс, К. Кларк, К. Маркс, Х. Барнет, М.І. Туган-Барановський, Ф.А. Хайек, Г. Менш, К. Фрімен, що заклали фундамент науки про інновації.

Дослідження дефініцій інноваційного процесу в АПК представлені у працях вітчизняних вчених, зокрема в роботах В.Г. Андрійчука, М.І. Кісіля, М.Ю. Коденської, М.Х. Корецького, М.Ф. Кропивка, М.І. Крупки, М.Й. Маліка, Г.М. Підлісецького, М.А. Садикова, А.В. Чупіса, О.І. Яновської. Проте, незважаючи на значну кількість публікацій та їх наукову значущість, у сучасних динамічних умовах господарювання інноваційний розвиток АПК України потребує від науковців постійних детальних досліджень, що втрачають свою актуальність під час зміни законодавчої бази та умов здійснення господарської діяльності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У роботах вищезазначених вчених проведено огляд теорій інновацій, доведено визначальне значення інноваційного процесу для АПК, наведено різні системи класифікаційних ознак інновацій та критерії оцінки їх ефективності. Водночас в працях цих науковців простежуються різні підходи до виділення інноваційних теорій та розуміння економічної сутності інновацій. Загальноприйнятого визначення терміна «інновація» нині не існує, що загострює проблему розуміння сутності та місця інновацій в АПК й призводить до плутанини в основних категоріях, які пов'язані з реалізацією інноваційного процесу та зумовлює актуальність теми публікації.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою нашого дослідження є уточнення сутності аграрних інновацій та їх

особливостей, а для досягнення сформульованої мети були поставлені й вирішені такі завдання: узагальнено загальнонаукові підходи до сутності економічної категорії «інновація», вивчено галузеві особливості, здійснено трактування категорії «інноваційний процес», визначено правове поле його реалізації в аграрному секторі економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо інноваційні хвилі розвитку для визначення становлення та еволюції теорії інновацій. Уперше були зазначені інноваційні хвилі істориком економічної думки Й. Шумпетером [1, с. 7], які з плином часу стають значно коротшими. Він підкреслив, що інноваційні хвилі, відлік яких починається з промислової революції XVIII ст. в Англії, виникають та зникають через 50–60 років. Кожна нова хвиля приносить із собою відлік нової «Економічної епохи», що відзначається різким зростанням інвестицій, а з часом знову йде новий спад. Втім, після кожної такої нової хвилі країна загалом стає дедалі багатшою.

Нами встановлено взаємозв'язок становлення та еволюції теорії інновацій з інноваційними хвилями розвитку суспільства, що відображено в табл. 1.

Отже, розвиток інноваційної теорії поступово збагачував категоріальний зміст, деталізував властивості, обґрунтовував місце і роль інновацій в економічному розвитку. Інновації розглядалися як екзогенні фактори в неокейнсіанських моделях та як ендогенні – в неокласичних. Поступово інновації набули визначної ролі в економічному розвитку, були «включені» в сучасні моделі економічного зростання, стали формою і фактором останнього.

У сучасних умовах розвитку підприємництва виникла теорія прискорення, або інноваційного підприємництва. Представники цієї теорії виходять з теорії довгих хвиль та пов'язують підприємництво з новаторським ризикованим підходом. Так, Білу Гейтсу потрібно було всього 10 років, щоб стати найбагатшою у світі людиною. До цього часу ніхто з відомих мільярдерів не отримував стільки грошей за такий короткий період часу.

Більше того, Рокфеллер, Форд, Дюпон мали доходи, що становили всього чверть доходів Б. Гейтса. Вчені називають зазначену ситуацію синдромом Силіконової долини, що підтверджує висновки авторів інноваційних теорій, зокрема теорії прискорення, про зв'язок інноваційної діяльності та підприємництва, про високу віддачу інвестицій в інноваційну сферу.

Таблиця 1

Становлення та еволюція теорії інновацій

Етап	Період	Характеристика	Хвиля розвитку	Інноваційні звершення хвилі
I	До початку ХХ ст.	Вчені розкривають питання НТП, відзначаючи його важливість. Праця та капітал вважаються основними чинниками еволюції виробництва.	Перша хвиля	Поява парових двигунів і розвиток текстильної промисловості та металургії.
II	Перша половина ХХ ст.	Зародження інноваційної теорії.	Друга хвиля	Еволюція залізниць і сталеливарної промисловості.
III	50–70-ті рр. ХХ ст.	Вчені стверджували, що революцію у виробництві створюють інновації.	Третя хвиля	Поширення електрики та розвиток двигуна внутрішнього згорання.
IV	70–90-ті рр. ХХ ст.	Зароджуються епохальні та базові інновації. Відбувається становлення постіндустріального суспільства. Набувають популярності неокласичні теорії ендогенного розвитку, головною метою яких є максимізація прибутку за допомогою технологічних змін.	Четверта хвиля	Досягнення в хімічній промисловості, електроніці та аерокосмічній промисловості.
V	XXI ст.	Вирішальними факторами розвитку підприємства та основними напрямками підвищення його ефективності стають впровадження інновацій та інтелектуальний капітал. Країни та організації досягають економічного домінування, суперництво яких відбувається на основі інновацій.	П'ята хвиля	Значне поширення корпоративних мереж типу «клієнт – сервер», розвиток програмного забезпечення, мультимедіа і телекомунікацій (ще триває та має завершитись технологічним стрибком у 2020 р.).

Класичне визначення інновації, яке було запропоновано Й. Шумпетером, звучить так: це нова, така, що не існувала раніше, науково-організаційна комбінація факторів виробництва, створення якої мотивовано підприємницькою діяльністю, зокрема прагненням підприємств до отримання прибутку [1, с. 10].

Децю пізніше Б. Санто визначив інше трактування: інновація є суспільно-економічним процесом, який з використанням ідей і технічних винаходів дає змогу створювати кращі вироби і формувати нові технології [2, с. 11].

Б. Твісс запропонував головним критерієм трактування інновації наявність комерціалізації ідеї. На його думку, інновація є складним процесом, який дає змогу ідеї (економічній, технічній, соціальній, технологічній) набути економічного змісту [3, с. 8]. Такі відомі вчені, як, зокрема, К. Кларк, К. Маркс, вважають науку про інновації складовою частиною економічної теорії, яка описує циклічні економічні процеси з позиції розвитку техніки і технології [4, с. 85].

Х. Барнет визнає нововведенням будь-яку ідею, що є новою за своїми якісними озна-

ками порівняно з наявними формами [5, с. 4]. М.І. Туган-Барановський [6], Ф.А. Хайек [7], Г. Менш [8], К. Фрімен [9] розглядають науку як міждисциплінарну, що охоплює загальні питання методології та організації інноваційної діяльності.

Треба зазначити, що нововведення (інновації) не тільки виявляються у матеріалізації наукоємних ідей та винаходів у якісно нових видах продукції та технологіях, але й ґрунтуються на абсолютно нових принципах, підходах до процесів управління персоналом, фінансовими засобами, організації виробництва, праці тощо. На нашу думку, за допомогою інновацій здійснюється задоволення нових суспільних потреб.

Окремо зауважимо, що деколи поняття «інновація» ототожнюють і з поняттям «нововведення». Однак вони не є синонімами, оскільки існують певні відмінності між ними. Вважаємо, що для запобігання підміни понять необхідно розмежовувати поняття «нововведення» та «інновація». Основна їх відмінність полягає у розумінні нововведення (лат. "novatio" – «оновлення, зміна»)

як новації, що втілена в продукт або технологію, але не є кінцевим продуктом інноваційної діяльності і товаром. На відміну від цього, інновація – це перш за все комерціалізоване нововведення, яке виражене у конкретному продукті і принесло конкретну користь (ефективність). Фактично це означає, що поява для ринку нового обладнання буде відноситись до інновацій, тоді як спроба фактичного використання цього обладнання всередині певної організації класифікується вже як нововведення.

Вважаємо, що такий підхід вважається виправданим, оскільки виключає ситуацію з віднесенням до інновацій тих нововведень, які не тільки для глобальної економіки, але й на локальному рівні є давно освоєними, а іноді можна вважати їх традиційними. Взаємозв'язок цих понять відображено на рис. 1.

Необхідність розмежування інновацій і нововведень згадується і в найбільш відомому рейтингу інноваційного розвитку країн "The European Innovation Scoreboard" (EIS, «Європейське інноваційне дослідження»). Як критерії економічної результативності в "EIS-2009" розглядають такі показники, як обсяг продажів нових для всіх підприємств товарів і обсяг продажів нових для підприємства, але не для ринку товарів у відсотках до загального обігу підприємства [10].

Основні тлумачення поняття «інновації» систематизовано В.Г. Мединським [11, с. 31]. Залежно від об'єкта й предмета дослідження інновації можна розглядати як зміни; процес; результат; нову комбінацію, підхід, думку, можливість; комерціалізацію; перевагу. Ми таку систематизацію доповнили такими критеріями, як система, перетворення наявного стану, інструмент. Вважаємо, що таке авторське доповнення є актуальним з огляду на той

факт, що поняття інновацій зосереджує у собі такі властивості, як наукова новизна та унікальність, можливість реалізації, практична корисність, а головне ефективність інноваційної діяльності.

Комплексний характер, розмаїття точок зору, широта і масштабність інновацій, дублювання і віднесення однієї і тієї ж інновації до декількох видів вимагають розробки узагальнюючої комплексної класифікації інновацій. На основі вивчення й узагальнення теорії, методології і систематизації інновацій нами здійснено узагальнення класифікацій інновацій за різними класифікаційними ознаками (табл. 2).

Вважаємо, що ця класифікація охоплює широкий спектр різноманітних інновацій, характеризує їх у більш повному обсязі і різноманітності, виключає дублювання класифікаційних ознак під час систематизації і класифікації інновацій.

Класифікаційною ознакою, яка всебічно характеризує інновації, є інноваційний процес. Інноваційний процес – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для нової або для поліпшення задоволення уже відомої потреби людей; водночас цей процес пов'язаний із запровадженням нововведення змін у тому чи іншому соціальному й речовому середовищі, де здійснюється його життєвий цикл; здійснення повного життєвого циклу інновацій [18, с. 43].

За визначенням американського дослідника Б. Твісса, інноваційний процес – це перетворення наукового знання, наукових ідей, винаходів на фізичну реальність (нововведення), яка змінює суспільство [3, с. 27].

У сучасній економічній літературі зустрічається значна кількість визначень терміна

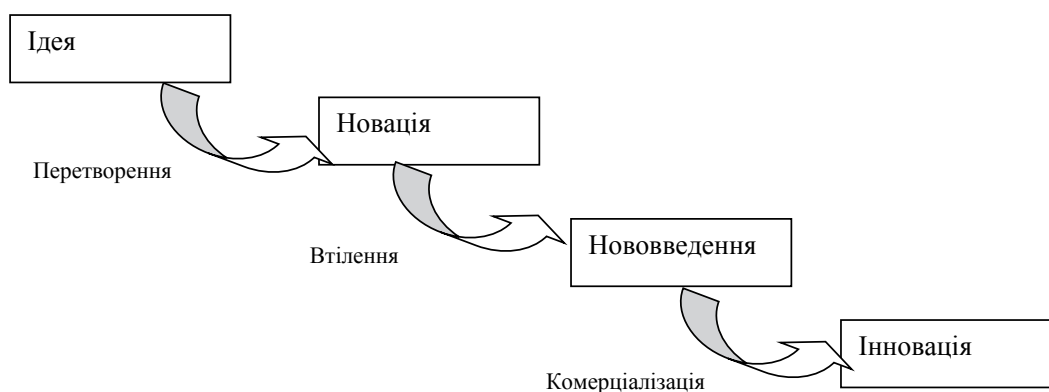

Рис. 1. Концептуальний ланцюг трансформації ключових понять теорії інновацій

Таблиця 2

Класифікація інновацій за різноманітними ознаками

Класифікаційні ознаки	Наявність або відсутність класифікаційної ознаки у теорії автора					
	Ю.М. Бажал [12]	А.І. Пригожин [13]	Л. Водачек, О. Водачкова [14]	М. Хучек [15]	Р.А. Фатхутдінов [16]	П.Н. Завлін [17]
Псевдоінновації	+	-	-	-	-	-
Базові	+	-	-	-	-	-
Локальні	+	+	-	-	+	-
Регіональні	+	-	-	-	+	+
Державні	+	-	-	-	+	+
Міжнародні	+	-	-	-	+	+
Продуктові	+	-	+	-	-	-
Технологічні	+	-	+	-	-	+
Технічні	-	-	-	+	-	+
Торгові	-	-	-	-	-	+
Промислові	-	-	-	-	-	+
Виробничі	-	-	-	-	-	+
Організаційно-управлінські	+	-	+	+	-	+
Економічні	-	-	-	+	+	+
Соціальні	-	-	-	+	+	+
Інфраструктури	+	-	-	-	-	-
Одиничні	-	+	-	-	+	-
Дифузні	-	+	-	-	+	-
Сировинні	-	+	-	-	-	-
Забезпечуючі	-	+	-	-	+	-
Заміщуючі	-	+	-	-	-	-
Скасовуючі	-	+	-	-	-	-
Новітні	-	+	-	-	+	+
Відкриваючі	-	+	-	-	-	-
Ретровведення	-	+	-	-	-	-
Системні	-	+	-	+	-	-
Стратегічні	-	+	-	+	-	+
Радикальні	-	+	-	-	-	-
Комбінаторні	-	+	-	-	-	-
Вдосконалюючі	+	+	-	+	-	-
Екологічні	-	-	-	+	+	-
Оригінальні	-	-	-	+	-	-
Імітуючі	-	-	-	+	-	-
Матеріалізовані	-	-	-	+	+	-

«інноваційний процес». Вітчизняний вчений І.Т. Балабанов констатує, що «інноваційний процес означає інноваційну діяльність суб'єкта економіки та являє собою цілеспрямований ланцюг подій з ініціації інновацій, розробки нових продуктів та операцій, їхньої

реалізації на ринку та подальшій дифузії» [19, с. 31].

Науковець С.В. Ільдеменов вважає, що «інноваційний процес – складна мережа комунікативних зв'язків різного рівня всередині і між організаціями, що об'єднують різні

функції на підприємстві і з'єднують його з широким науково-технічним співробітництвом і ринком» [20, с. 41].

О.І. Волков розуміє інноваційний процес як «сукупність науково-технічних, технологічних та організаційних змін, що відбуваються впродовж реалізації інновацій» [21, с. 17].

К.П. Янковский зазначає, що «інноваційний процес являє собою сукупність інтелектуальної праці зі створення нового продукту праці» [22, с. 19].

Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що інноваційним процесом варто вважати процес, що сполучає науку, економіку, техніку та управління. Зміст його полягає в отриманні інновацій і триває від зародження ідеї до її комерційної реалізації.

В Україні інноваційний процес пов'язаний з виникненням правових відносин у ході його реалізації та регулюється українським законодавством. Відзначимо, що правове середовище є важливою умовою інноваційності. Отримання інноваційного зиску без надійного захисту прав власності є неможливим.

За останні два десятиріччя здебільшого нормативно-правове забезпечення інноваційного процесу характеризувалося декларативністю та дескриптивністю [23, с. 250]. Можна зазначити, що сучасна чинна нормативно-законодавча система у сфері управління інноваціями є базою для подальшого розвитку інноваційної діяльності, а не масштабного інноваційного процесу загалом.

Нормативно-законодавче забезпечення інноваційної діяльності агропромислових підприємств ґрунтується на використанні Законів України («Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» тощо), основах Конституції України, указах та

розпорядженнях Президента України, постановках та розпорядженнях Кабінету Міністрів України [24].

Варто відзначити, що в сукупності нормативно-правових актів, що регламентують та певною мірою активізують інноваційний процес в Україні відсутні спеціальні закони, які б визначили механізми стимулювання інноваційного процесу не загалом в державі, а зокрема в АПК з огляду на врахування її специфіки, дотаційності та недостатності фінансового забезпечення з боку суб'єктів господарювання галузі.

Висновки з цього дослідження. Таким чином, встановлено, що розвиток інноваційної теорії сформував категоріальний зміст та концептуальний ланцюг трансформації ключових понять еволюції розуміння «ідея – новація – нововведення – інновація».

В результаті визначено, що інновація – це процес отримання технічного, соціально-економічного, організаційного, правового ефекту в усіх сферах діяльності суспільства з урахуванням можливості ризику під час реалізації результатів наукової праці з метою задоволення нових суспільних потреб.

Окрім того, автором публікації проведено критичний аналіз трактувань дефініції з огляду на доповнену автором систематизацію ознак інновацій такими критеріями, як система, перетворення наявного стану, інструмент, здійснено узагальнення класифікацій інновацій за різними класифікаційними ознаками; проведено розмежування понять «інновації», «інноваційний процес», що агрегуються в дефініцію «інноваційний розвиток».

Встановлено відсутність спеціальних законів, які б визначили механізми стимулювання інноваційного процесу не загалом в державі, а зокрема в АПК з огляду на врахування специфіки галузі, досвід її дотаційності та недостатності фінансового забезпечення з боку її суб'єктів господарювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 2000. – 563 с.
2. Санто Б. Инновации как средство экономического развития / Б. Санто. – М. : Прогресс, 2001. – 397 с.
3. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями / Б. Твисс ; сокр. пер. с англ. ; авт. предисл. и науч. ред. К.Ф. Пузыня. – М. : Экономика, 1989. – 271 с.
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии : в 4 т. / К. Маркс. – М. : Политиздат, 1983–. – Т. 1 : Процесс пр-ва капитала. – 1983. – 737 с.
5. Barnet H.G. Innovation: The Basis of Cultural Change / H.G. Barnet. – New York : McGraw-Hill Book Company, Inc., 1953. – 462 p.
6. Туган-Барановский М.И. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов / М.И. Туган-Барановский. – М. : Наука-РОССПЭН, 1997. – 576 с.

7. Хайек Ф.А. Использование знания в обществе / Ф.А. Хайек ; пер. с англ. О.А. Дмитриевой ; под. ред. Р.И. Капелюшникова. – Челябинск : Социум, 2011. – 394 с.
8. Mensh G. Stalemate in technology: innovation overcome the depression / G. Mensh. – Cambridge (Mass), 1979. – 352 p.
9. Freeman C. Technical Innovation, Diffusion and Long Wave / C. Freeman // The Long Wave Debate, 1987. – 125 p.
10. Global Innovation Index 2012–2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.globalinnovationindex.org/content.aspx?page=GII-Home>.
11. Медынский В.Г. Инновационный менеджмент : [учебник] / В.Г. Медынский. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 295 с.
12. Бажал Ю.М. Розвиток інноваційної діяльності у знаннєвому трикутнику «держава – університети – промисловість» / Ю.М. Бажал // Економіка і прогнозування. – 2015. – № 1. – С. 76–88. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2015_1_8.
13. Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия / А.И. Пригожин. – М. : Политиздат, 1989. – 186 с.
14. Водачек Л. Стратегия управления инновациями на предприятии / Л. Водачек, О. Водачкова ; сокр. пер. со словац. ; авт. предисл. В.С. Рапопорт. – М. : Экономика, 1989. – 167 с.
15. Хучек М. Инновации на предприятиях и их внедрение / М. Хучек ; пер. – М. : Луч, 1992. – 147 с.
16. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент : [учебник для вузов] / Р.А. Фатхутдинов. – М. : ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. – 600 с.
17. Завлин П.Н. Оценка эффективности инноваций / П.Н. Завлин, А.В. Васильев. – СПб. : Издательский дом «Бизнес-пресса», 1998. – 216 с.
18. Коваленко А.О. Інноваційна діяльність у промисловості України / А.О. Коваленко // Економіка промисловості України. – К. : РВПС України НАН України, 2002. – С. 42–50.
19. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент : [учеб. пособие] / И.Т. Балабанов. – СПб. : Питер, 2000. – 208 с.
20. Инновационный менеджмент : [учеб. пособие] / [С.В. Ильдеменов, А.С. Ильдеменов, В.П. Воробьев]. – М. : ИНФРА. – М., 2002. – 311 с.
21. Економіка й організація інноваційної діяльності : [підручник] / [О.І. Волков, М.П. Денисенко, А.П. Гречан та ін.]. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 960 с.
22. Янковский К.П. Введение в инновационное предпринимательство / К.П. Янковский. – СПб. : Питер, 2004. – 189 с.
23. Фурсіна О.В. Класифікація інновацій та зміст інноваційної діяльності / О.В. Фурсіна // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.114. Економіка, планування і управління галузі. – С. 249–255.
24. Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws>.